

РОЗВИТОК ОСВІТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ

Євгенія Хланта

Львівський національний університет імені Івана Франка,

вул. Туган-Барановського, 7, Львів, UA-79005

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-6476-0826>

e-mail: Yevheniia.Khlanta@lnu.edu.ua

Проведено комплексний аналіз розвитку освіти у Чернігівській та Полтавській губерніях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з урахуванням сучасних методологічних підходів. Особливу увагу приділено деколоніальному осмисленню освітніх процесів, що дає змогу переоцінити традиційні імперські наративи та визначити роль місцевих громад і земського самоврядування у формуванні освітнього простору Лівобережної України. У дослідженні також проаналізовано наукову історіографію проблеми та систематизовано джерельну базу, зокрема архівні матеріали, статистичні джерела та особові документи. Визначено особливості розвитку освітньої мережі в регіонах, а також окреслено специфіку фінансування освіти та підготовки педагогічних кадрів. Зазначено, що важливим чинником розвитку освіти була фінансова децентралізація (місцеві громади через систему самооподаткування та за підтримки меценатів створювали фонди допомоги учням і матеріального заохочення вчителів, що сприяло залученню до освітньої сфери молодих і прогресивно налаштованих педагогів, які розглядали просвіту як важливий чинник національного розвитку).

Показано, що Чернігівська та Полтавська губернії відігравали значну роль у розвитку народної освіти та становленні національної освітньої традиції. Наголошено, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у цих губерніях було закладено основи сучасної системи методичної роботи, акцентовано увагу на “активних формах” професійної діяльності вчителів, які співзвучні сучасним підходам до їхньої самореалізації (зокрема в умовах реформування освіти).

Зазначено, що, попри формальну належність до імперської адміністративної системи, губернії фактично були активними осередками освітньої модернізації. Результати дослідження можуть бути використані для подальших наукових розвідок у сфері історії освіти та історіографії України.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Полтавська губернія, народна освіта, земство, історіографія, джерельна база, деколонізація історії, Лівобережна Україна, земський учитель, освітня мережа.

© Хланта Є., 2026

*Матеріали поширюються на умовах міжнародної ліцензії
Creative Commons Attribution Non-Commercial 4.0*

Постановка проблеми. Сучасні трансформації в українській освіті зумовлюють потребу звернення до вітчизняного педагогічного досвіду в історичній ретроспективі. Особливу увагу привертає період кінця XIX – початку XX ст., коли на території Лівобережної України активно формувалися моделі народної освіти. У цей час Чернігівська та Полтавська губернії стали важливими осередками освітніх пошуків, де завдяки діяльності земського самоврядування та національно свідомої інтелігенції закладалися основи майбутньої української школи.

В умовах сучасної збройної агресії РФ проти України та процесів деколонізації історичної пам'яті особливого значення набуває переосмислення освітнього розвитку Лівобережжя. Це дає змогу критично оцінити імперські наративи про нібито “просвітницьку місію” центру. Натомість джерела засвідчують, що розвиток освіти був зумовлений передусім ініціативами місцевих громад, меценатством і протидією русифікаційній політиці царизму [1, с. 154; 4, с. 82].

У дослідженні використано термін “губернія” (Чернігівська та Полтавська) як адміністративно-територіальне означення відповідного історичного періоду. Водночас важливо розмежовувати формальний імперський статус цих одиниць і реальний зміст їхнього освітнього життя. Попри те, що губернія була інструментом імперського управління, розвиток освіти на цих територіях значною мірою забезпечувався діяльністю українського земського самоврядування. Відтак у статті ці регіони розглядають як активні осередки українського культурно-освітнього розвитку, а не як пасивні частини імперської системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку освіти на Лівобережжі тривалий час перебуває в полі зору істориків та педагогів. Водночас лише після здобуття Україною незалежності стало можливим відійти від ідеологічних обмежень радянського періоду. Важливе значення для осмислення ролі земств мають праці Т. Демченко [5] (щодо Чернігівщини) та О. Любченка [7] (щодо Полтавщини). Питання професійного становлення вчителя й формування ідеї національної школи ґрунтовно висвітлено у творчій спадщині С. Русової [8]. Сучасні методологічні підходи до вивчення регіональної освіти наведено у працях Н. Антонець [1, с. 11] та І. Упатової [10, с. 112].

Попри значний науковий доробок, недостатньо дослідженим залишається питання комплексного аналізу джерельної бази, зокрема матеріалів регіональних архівів, що й зумовило вибір теми цієї статті.

Мета статті полягає у цілісному аналізі історіографії та систематизації джерельної бази з історії розвитку освіти в Чернігівській та Полтавській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. з урахуванням деколонізаційного підходу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сучасних досліджень засвідчує, що постає земського вчителя та роль місцевого самоврядування в Чернігівській і

Полтавській губерніях перебувають у центрі уваги українських науковців. Так, у працях Т. Демченко [5, с. 210] ґрунтовно проаналізовано діяльність Чернігівського земства, що дає можливість розглядати освітні процеси як системно організовану діяльність, а не стихійне явище. Натомість О. Любченко [7, с. 94], досліджуючи Полтавщину, акцентує увагу на фінансово-господарських аспектах, доводячи, що саме економічна спроможність місцевих громад стала важливим чинником розвитку освіти.

Використання цих наукових напрацювань дає змогу зіставити теоретичні підходи з архівними матеріалами та точніше оцінити реальний стан освітнього розвитку в губерніях.

Аналіз освітніх процесів на Лівобережжі свідчить про активну роль Чернігівського та Полтавського регіонів у розвитку освіти на зламі століть. Попри спільні імперські законодавчі умови, кожна з губерній мала свої особливості у фінансуванні, будівництві шкіл і залученні громадськості до освітніх ініціатив. Використання терміна “губернія” в цьому контексті підкреслює територіальну відповідальність земських установ, які фактично були головними рушіями освітніх змін.

Регіональна специфіка та адміністративні межі дослідження. Перед аналізом джерел доцільно окреслити територіальні та інституційні межі дослідження. На зламі XIX–XX ст. Чернігівська та Полтавська губернії вирізнялися специфічною системою управління освітою, у якій головну роль відігравали не державні чиновники, а земські діячі та меценати [5, с. 45]. Для порівняння освітнього потенціалу цих регіонів і визначення основних центрів впливу відповідні дані узагальнено в табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика освітнього потенціалу регіонів
(на основі земських звітів 1910–1912 рр.)

Губернія	Кількість початкових училищ	Провідні освітні центри	Головні меценати та діячі
Чернігівська	~1 100	Глухів, Ніжин, Чернігів	Родина Терещенків, Галаганів, С. Русова
Полтавська	~1 400	Полтава, Лубни, Миргород	Полтавське земство, Г. Ващенко, В. Короленко

Як свідчать наведені дані, попри спільний адміністративний статус, регіони мали різні пріоритети розвитку: Полтавська губернія характеризувалася більшою кількістю шкіл, що було зумовлено ефективною фінансовою політикою земств [2, с. 35], тоді як Чернігівська – розвиненою мережею фахових освітніх установ [9, с. 92]. Це створює підстави для детального аналізу джерел, які відображають зазначені процеси.

Аналіз джерельної бази дослідження: архівний та статистичний аспекти. Дослідження освітніх процесів на Лівобережжі кінця XIX – початку

XX ст. потребує залучення різнопланових джерел. Відповідно до обраної методології їх можна поділити на кілька груп: нормативно-директивні, статистичні, діловодні та джерела особового походження.

Важливе місце в джерельній базі займають матеріали Державного архіву Чернігівської області та Державного архіву Полтавської області [3; 4]. Зокрема, фонди дирекцій народних училищ (ДАЧО, ф. 127; ДАПО, ф. 1011) містять документи, що дають змогу простежити реалізацію освітньої політики на місцевому рівні. Особливо інформативними є “Звіти інспекторів народних училищ”, які відображають не лише кількісні показники, а й якість навчального процесу. У цих документах трапляються оцінки “неблагонадійності” вчителів, що фактично свідчить про їхню проукраїнську позицію та використання елементів національного виховання поза межами офіційної програми.

Основну групу джерел становлять матеріали земської статистики. Полтавське та Чернігівське губернські земства вирізнялися високим рівнем збору й опрацювання статистичних даних. Зокрема, “Щорічники” Полтавського губернського земства за 1900–1912 рр. містять детальну інформацію про витрати на освіту, вартість будівництва шкіл та соціальний склад учительства. Ці дані свідчать, що фінансування освіти на Лівобережжі здійснювалося переважно коштом місцевих громад, а не за рахунок держави, що забезпечувало відносну автономію освітньої сфери від центральної влади.

Розвиток освітньої мережі та професійна діяльність учительства. У досліджуваній період Чернігівська та Полтавська губернії демонстрували активний розвиток початкової та професійної освіти. Зокрема, на Полтавщині станом на 1910 рік функціонувала розгалужена мережа земських шкіл [7, с. 120]. Їх будували за спеціальними проектами, що передбачали створення належних умов для навчання і праці вчителя – наявність бібліотеки, пришкільної ділянки та житла. Такий підхід відповідав ідеї створення сприятливого середовища для професійної реалізації педагога.

На Чернігівщині важливим освітнім центром був Глухівський учительський інститут, заснований у 1874 р. [9, с. 95]. Аналіз його навчальних програм і списків випускників свідчить про високий рівень методичної підготовки. Випускники Інституту активно впроваджували нові підходи до навчання, зокрема так звані “активні форми” роботи – екскурсії, шкільні театри, виставки, що значно випереджало традиційні підходи того часу.

Окрему групу джерел становлять “его-документи” – щоденники та листування. Зокрема, епістолярна спадщина Б. Грінченка, пов’язана з діячами чернігівського земства, дає змогу побачити процес створення українських підручників. Попри цензурні обмеження, вчителі Чернігівщини широко використовували методичні розробки С. Русової [8, с. 114; 10, с. 115], які фактично закладали основи сучасних підходів до професійного розвитку вчителя початкової школи.

Отже, залучена джерельна база допомагає не лише уточнити статистичні дані, а й відтворити цілісну картину розвитку освітнього середовища. Причому важливо взяти до уваги не лише кількісні показники, а й якісні характеристики освітньої мережі та механізми її підтримки з боку місцевого самоврядування.

Розвиток початкової та професійної освіти в Чернігівській і Полтавській губерніях на межі століть відбувався в умовах зростання попиту на освіту з боку селянського населення. У відповідь на це земства обох регіонів реалізовували стратегію “малої школи”, тобто наближення навчальних закладів до місця проживання дітей.

На Полтавщині це проявилось у створенні розгалуженої мережі земських шкіл із належним методичним забезпеченням. Земство не лише фінансувало будівництво шкіл, а й ініціювало створення підручників, адаптованих до місцевих умов. Натомість на Чернігівщині, де функціонував потужний освітній центр у Глухові, основну увагу приділяли підготовці педагогічних кадрів. Глухівський учительський інститут готував учителів, здатних не лише викладати, а й організовувати громадське життя в сільських громадах.

Важливим чинником розвитку освіти була фінансова децентралізація. Місцеві громади через систему самооподаткування та за підтримки меценатів (зокрема родин Галаганів і Терещенків) створювали фонди допомоги учням і матеріального заохочення вчителів. Це сприяло залученню до освітньої сфери молодих і прогресивно налаштованих педагогів, які розглядали просвіту як важливий чинник національного розвитку.

Аналіз статистичних матеріалів за 1910–1912 рр. дає змогу визначити основні відмінності у ресурсному забезпеченні освіти в цих регіонах. Для детальнішого розгляду цих показників і характеристики кадрового потенціалу вчителів звернімося до даних, поданих у табл. 2.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика фінансування та кадрового забезпечення
(станом на 1911 рік)

Показник порівняння	Чернігівська губернія	Полтавська губернія
Середній бюджет земської школи (крб)	850–1 000	950–1 200
Частка вчителів з професійною освітою (%)	72 %	78 %
Наявність шкільних бібліотек (%)	65 %	82 %
Пріоритетний напрям розвитку	Реміснична та аграрна освіта	Класична початкова освіта

Аналіз даних, поданих у табл. 2, дає підстави для кількох важливих висновків. По-перше, вищий середній бюджет земської школи на Полтавщині (до 1 200 крб) свідчить про пріоритетність освітньої сфери у видатках місцевого

самоврядування. По-друге, частка вчителів із фаховою освітою (понад 70 % в обох губерніях) є високою для тогочасних умов і спростовує поширене у радянській історіографії уявлення про низький рівень підготовки педагогів до 1917 р.

Показовим є високий рівень забезпечення шкіл бібліотеками на Полтавщині (82 %), що свідчить про функціонування школи як важливого інтелектуального центру сільської громади. Загалом порівняння ресурсного забезпечення підтверджує, що, попри спільну імперську адміністративну форму, кожен регіон мав власну модель розвитку освіти, засновану на фінансовій самостійності та відповідальності місцевих громад. Висока частка фахово підготовлених учителів (72–78 %) свідчить також про вимогливість земств до професійного рівня педагогів і стимулювання їхнього постійного розвитку [1, с. 14].

Аналіз джерел дає змогу стверджувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у Чернігівській та Полтавській губерніях було закладено основи сучасної системи методичної роботи. У цьому контексті особливий інтерес становлять “активні форми” професійної діяльності вчителів, які співзвучні сучасним підходам до їхньої самореалізації (зокрема в умовах реформування освіти).

За архівними матеріалами (ДАПО, ф. 1011), Полтавське земство запровадило практику регулярних педагогічних з’їздів і курсів, що виконували функції центрів професійного розвитку. На цих заходах учителі не лише ознайомилися з новими методиками, а й аналізували власний досвід. Обговорювалися питання використання наочності, організації шкільних театрів, розвитку краєзнавчого компонента. Така діяльність була рефлексивною і сприяла професійному зростанню педагогів.

На Чернігівщині методична робота більше тяжіла до науково-педагогічного напрямку, що було пов’язано з діяльністю Глухівського учительського інституту. Значну увагу приділяли створенню вчительських бібліотек, які містили не лише навчальні матеріали, а й сучасну на той час європейську літературу з педагогіки та психології. Поєднання традиційних підходів із новими формами професійної діяльності (виставки, конкурси педагогічного досвіду) сприяло зміні ролі вчителя – від простого передавача знань до активного учасника освітнього процесу.

Отже, історичний досвід Лівобережжя підтверджує, що методична компетентність учителя формується через систематичну роботу над собою та активну взаємодію у професійному середовищі.

Підсумовуючи результати дослідження розвитку освіти в Чернігівській та Полтавській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст., варто наголосити, що системний аналіз історіографії та джерельної бази дає змогу по-новому оцінити роль регіонального самоврядування у формуванні національної школи. Попри формальну належність до імперської адміністративної системи, ці регіони фактично були активними осередками освітньої модернізації. Земське

самоврядування забезпечувало як фінансову підтримку, так і змістове наповнення освітнього процесу.

Матеріали архівів, зокрема статистичні звіти та документація дирекцій народних училищ, переконливо спростовують уявлення про культурну відсталість українських земель у цей період і засвідчують високий рівень розвитку освітньої сфери.

Отримані результати свідчать, що Лівобережна Україна була одним із провідних регіонів у впровадженні інноваційних моделей початкової освіти. Рівень професійної підготовки педагогів тут часто перевищував аналогічні показники в центральних регіонах Російської імперії.

Виявлені форми методичної роботи – регулярні педагогічні з'їзди, курси підвищення кваліфікації, розвиток мережі вчительських бібліотек – демонструють помітну спадкоємність із сучасними підходами до безперервної освіти та професійного розвитку вчителя, зокрема в контексті Нової української школи.

Досвід Полтавщини та Чернігівщини щодо залучення громадськості й меценатів до управління освітою зберігає актуальність і сьогодні, особливо в умовах децентралізації та розвитку територіальних громад.

Отже, звернення до джерел і переосмислення історії освіти в деколонізаційній перспективі дає змогу не лише об'єктивно відтворити освітні процеси минулого, а й окреслити ціннісні орієнтири для розвитку сучасної української освітньої системи.

---

1. *Антонець Н. І.* Освітня діяльність земств Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). Інноваційна педагогіка. 2019. Вип. 12. Т. 1. С. 11–15.

2. *Берегівська Т.* Діяльність Полтавського земства у галузі народної освіти: джерелознавчий аспект. Київські історичні студії. 2018. № 1 (6). С. 34–39.

3. Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. 1011: Полтавська губерньська земська управа. Оп. 2. Спр. 85. 98 арк.

4. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 127: Дирекція народних училищ Чернігівської губернії. Оп. 1. Спр. 412. 124 арк.

5. *Демченко Т. П.* Земство на Чернігівщині (друга половина XIX – початок XX ст.). Чернігів : Сіверянська думка, 2003. 524 с.

6. *Коляда Н. М.* Розвиток дитячого руху в Україні (початок XX ст. – середина 30-х років XX ст.). Умань : Візаві, 2015. 342 с.

7. *Любченко О. С.* Земська школа на Полтавщині (1864–1917 рр.). Полтава: ПДПУ, 2005. 268 с.

8. *Русова С. Ф.* Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграфкнига, 2004. 288 с.

9. Самохотов В. М. Освітня політика земств Чернігівської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Сіверянський літопис. 2017. № 5. С. 90–96.

10. Упатова І. П. Професійна підготовка вчителів у системі земської освіти. Педагогічні науки. 2015. Вип. 67. С. 112–118.

References

1. Antonets, N. I. (2019). Educational activities of the zemstvos in Left-Bank Ukraine (second half of the 19th – early 20th century). *Innovative Pedagogy*, 12, 1, 11–15 [in Ukrainian].

2. Berehivska, T. (2018). Activities of the Poltava Zemstvo in the field of public education: a source-study aspect. *Kyiv Historical Studies*, 1 (6), 34–39 [in Ukrainian].

3. State Archives of Poltava Region (SAPR). F. 1011: Poltava Provincial Zemstvo Administration. Op. 2. Case 85. 98 sheets [in Ukrainian].

4. State Archives of Chernihiv Region (SACR). F. 127: Directorate of Public Schools of Chernihiv Governorate. Op. 1. Case 412. 124 sheets [in Ukrainian].

5. Demchenko, T. P. (2003). Zemstvo in Chernihiv region (second half of the 19th – early 20th century). Chernihiv: Siverianska Dumka [in Ukrainian].

6. Koliada, N. M. (2015). Development of the children's movement in Ukraine (early 20th century – mid-1930s). Uman: Vizavi [in Ukrainian].

7. Liubchenko, O. S. (2005). Zemstvo school in Poltava region (1864–1917). Poltava: PDPU [in Ukrainian].

8. Rusova, S. F. (2004). Memoirs. Diary. Kyiv: Polihrafknyha [in Ukrainian].

9. Samokhotov, V. M. (2017). Educational policy of the zemstvos of Chernihiv Governorate in the late 19th – early 20th century. *Siverian Chronicle*, 5, 90–96 [in Ukrainian].

10. Upatova, I. P. (2015). Professional training of teachers in the system of zemstvo education. *Pedagogical Sciences*, 67, 112–118 [in Ukrainian].

Стаття: надійшла до редколегії 07.04.2026

доопрацьована 20.04.2026

прийнята до друку 29.05.2026

**DEVELOPMENT OF EDUCATION IN CHERNIHIV AND POLTAVA
GOVERNORATES IN THE LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES:
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE BASE OF RESEARCH****Yevheniia Khlanta**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Tuhan-Baranovskoho Str., 7, Lviv, Ukraine, UA-79005
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-6476-0826>
e-mail: Yevheniia.Khlanta@lnu.edu.ua*

The article provides a comprehensive analysis of the development of education in the Chernihiv and Poltava governorates in the late nineteenth and early twentieth centuries, taking into account contemporary methodological approaches. Particular attention is paid to the decolonial interpretation of educational processes, which makes it possible to reconsider traditional imperial narratives and to determine the role of local communities and zemstvo self-government in shaping the educational space of Left-Bank Ukraine.

The study also analyzes the scholarly historiography of the problem and systematizes the source base, including archival materials, statistical data, and personal documents. The specific features of the development of the educational network in the regions are identified, and the peculiarities of educational financing and teacher training are outlined. It is noted that an important factor in the development of education was financial decentralization: local communities, through a system of self-taxation and with the support of patrons, established funds to assist students and provide material incentives for teachers. This contributed to the involvement of young and progressive educators in the educational sphere, who viewed education as an important factor in national development.

It is demonstrated that the Chernihiv and Poltava governorates played a significant role in the development of public education and the formation of a national educational tradition. It is emphasized that in the late nineteenth and early twentieth centuries, the foundations of the modern system of methodological work were laid in these regions. Particular attention is paid to the “active forms” of teachers’ professional activity, which resonate with contemporary approaches to their self-realization, especially in the context of ongoing educational reforms.

It is also noted that, despite their formal inclusion in the imperial administrative system, these governorates effectively functioned as active centers of educational modernization. The results of the study may be used for further research in the field of the history of education and the historiography of Ukraine.

Keywords: Chernihiv Governorate, Poltava Governorate, public education, zemstvo, historiography, source base, decolonization of history, Left-Bank Ukraine, zemstvo teacher, educational network.